

De volkskundevragenlijsten van het P.J. Meertens-Instituut

Hun doel en hun mogelijkheden en beperkingen als bron*

A.J. Dekker

Sinds 1934 heeft de afdeling Volkskunde van het P.J. Meertens-Instituut vrijwel jaarlijks een vragenlijst aan de ruim 1.000 correspondenten van het Instituut toegestuurd. Er zijn sinds 1934 zo'n zestig vragenlijsten uitgestuurd. Ze gaan vaak over meer dan één onderwerp, terwijl binnen een bepaald onderwerp weer verschillende zaken aan de orde kunnen komen. Deze vragenlijsten zijn steeds een belangrijke informatiebron voor de werkzaamheden van de afdeling geweest. Ze dienden oorspronkelijk uitsluitend als materiaal voor het tekenen van verspreidingskaarten ten behoeve van een Nederlandse volkskunde-atlas. In dit artikel wordt nader ingegaan op de totstandkoming van de volkskunde-atlas en op de inhoud, het gebruik en de waarde van de vragenlijsten. Met behulp van het vragenlijstmateriaal is in de loop der jaren een reeks van studies over de innovatie en verspreiding van afzonderlijke culturele verschijnselen geschreven. Aan het eind van het artikel wordt als aanvulling hierop gepleit voor een meer thematische benadering waarin de afzonderlijke culturele verschijnselen tot een meer samenhangend beeld van de cultuur aangevoegd kunnen worden.

Bij de bestudering van culturele verschijnselen kan telkens een viertal basisvragen gesteld worden: waar, wanneer en bij wie komt een verschijnsel voor en wat is de functie ervan¹. Het zijn vragen die het best in combinatie met elkaar beantwoord kunnen worden. In de volkskunde is dit niet steeds gebeurd. De vragen naar de dragers en de functie van culturele verschijnselen krijgen pas de laatste decennia de aandacht die ze verdienen. De vragen naar tijd en ruimte staan daarentegen al veel langer in de belangstelling. Vooral in de jaren twintig van deze eeuw gaat men zich in de volkskunde sterk interesseren voor de ruimtelijke verspreiding van cultuurverschijnselen. Dit leidt in 1934 tot het instellen van de Volkskundecommissie door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen met als taak het samenstellen van een volkskunde-atlas. In hetzelfde jaar wordt de eerste volkskundevragenlijst uitgestuurd naar ca. 2.000 over het gehele land verspreid wonende correspondenten. Deze ruimtelijk gerichte belangstelling heeft zowel in Nederland als in

het buitenland sterke impulsen ontvangen vanuit de dialectologie, maar hangt tevens nauw samen met de sterk historisch gerichte benadering van de cultuur door de negentiende-eeuwse volkskunde. Wanneer in de achttiende eeuw in diverse Europese landen een meer wetenschappelijk gerichte belangstelling voor de dagelijkse cultuur van de bevolking ontstaat, wordt deze aanvankelijk beschouwd in samenhang met andere maatschappelijke verschijnselen zoals de economische situatie, de godsdienst, het onderwijs en de sociale verhoudingen. In het begin van de negentiende eeuw begint die belangstelling zich onder invloed van de Romantiek en het opkomend nationalisme echter vooral op de cultuur van de plattelandsbevolking te concentreren. Deze wordt als statisch van karakter en als het relict van een voorchristelijke, germaanse cultuur opgevat. Deze oude cultuur, waarvan men de resten voornamelijk bij de eenvoudige plattelandsbevolking meende aan te treffen, was in deze zienswijze de directe, onvervalste uiting van de geest van het volk. De aandacht van de negentiende-eeuwse volkskundigen was aanvankelijk vooral gericht op de reconstructie van de Duitse en andere nationale germaanse en indogermaanse mythologieën. Zij hadden hiertoe behoefte aan gegevens uit het gehele vroegere woongebied van de germaanse en indogermaanse volkeren, waarvan werd aangenomen dat hun mythologieën oorspronkelijk één gemeenschappelijk, samenhangend geheel hadden gevormd. Door middel van de vergelijking van de diverse gegevens trachtte men dit oorspronkelijke geheel te reconstrueren en tevens een scherper beeld te krijgen van de verschillende nationale mythologieën.

Al in 1815 onderneemt de Duitse mytholoog Jacob Grimm een (mislukte) poging om door middel van een vragenlijst in alle delen van Duitsland “alles, was unter dem gemeinen deutschen Landvolke von Lied und Sage vorhanden ist” te verzamelen². Zijn *Deutsche Mythologie* uit 1835 is dan ook nog voornamelijk gebaseerd op historische gegevens uit schriftelijke bronnen.

De eerste die er in slaagt om door middel van vragenlijsten gegevens uit een groot gebied te verzamelen is de Duitse mytholoog Wilhelm Mannhardt. In 1865 begint hij met de organisatie van een enquête over landbouwgebruiken in het duitstalige gebied en de aangrenzende germaanstalige landen door middel van vragenlijsten³. Mannhardt zond ca. 15.000 vragenlijsten uit en ontving er ca. 2.000 terug. Hij koos de landbouwgebruiken enerzijds omdat deze in het mythologische werk van Jacob Grimm ondervertegenwoordigd waren, anderzijds omdat deze gemakkelijk door zijn correspondenten konden worden waargenomen in tegenstelling tot bijvoorbeeld magische en mythische liederen. Hij beschouwde de lagere sociale groepen, met name het eenvoudige landvolk, in zekere zin als ‘geschiedslos’. Hun tradities zouden dan ook als geologische of paleontologische vondsten behandeld moeten worden, d.w.z. hun negentiende-eeuwse oogstgebruiken konden dus informatie verschaffen over de germaanse en zelfs indogermaanse mythologische voorstellingen⁴.

Hij gebruikte de antwoorden op zijn vragenlijsten louter als materiaal voor zijn mythologische studies en tekende er geen verspreidingskaarten van. In de loop van de negentiende eeuw begonnen diverse volkskundigen de door hen verzamelde gegevens ook in kaart te brengen⁵. De vragenlijst wordt in de volkskunde echter pas in de twintigste eeuw op grote schaal toegepast als middel om gegevens uit een groot geografisch gebied te verzamelen. Het belangrijkste motief hiervoor vormt dan het tekenen van verspreidingskaarten. Dit gebeurt naar het voorbeeld van de dialectologie.

Ontwikkelingen in de dialectologie

In de dialectologie wordt het systematisch verzamelen en in kaart brengen van gegevens uit een groot geografisch gebied het eerst consequent toegepast. In diverse Europese landen ontstaan aan het einde van de negentiende eeuw nationale taalatlanten. De taalkaarten blijken zeer informatief te zijn. Ze verschaffen niet alleen duidelijk inzicht in de verspreiding van dialecten en taalverschijnselen, maar helpen ook factoren op het spoor te komen die hierop en mogelijk op andere culturele verschijnselen van invloed zijn geweest⁶.

In Nederland stelt in 1926 het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen een Dialectencommissie in met de opdracht om te onderzoeken in hoeverre het dialectonderzoek in Nederland, naar analogie van dat in het buitenland, gecentraliseerd kan worden. De commissie adviseerde spoedig tot oprichting van een academie-instituut voor dialectonderzoek, maar het duurde tot 1930 voordat de overheid een klein bedrag beschikbaar stelde waarmee in hetzelfde jaar het Dialectbureau werd opgericht. De plannen van de Nederlandse dialectoloog G.G. Kloeke om in Hamburg een 'Zentralstelle für niederländische Mundarten' op te richten hebben zeker versnellend op de oprichting van het Dialectbureau gewerkt⁷. P.J. Meertens werd secretaris van de Dialectencommissie en de eerste en voorlopig enige wetenschappelijke medewerker. De eerste taak van het Dialectbureau was de samenstelling van een taalatlas. Om aan gegevens te komen was Meertens om praktische redenen aangewezen op de indirecte methode van het uitsturen van vragenlijsten naar over het gehele land verspreid wonende correspondenten. Het zelf verzamelen van gegevens zou, gezien de geringe middelen van het Dialectbureau, te tijdrovend zijn geweest. Meertens begon een net van correspondenten over het gehele land op te zetten. De eerste vragenlijst werd in december 1931 naar ca. 2.500 correspondenten uitgestuurd. Er werden 2.299 ingevulde exemplaren terugontvangen.

In dezelfde periode neemt binnen de volkskunde de belangstelling voor het atlaswerk sterk toe, vooral in Duitsland. De cartografische methode werd niet alleen gezien als een modern wetenschappelijk hulpmiddel om gegevens te verzamelen en te visualiseren. Daarnaast speelden in die tijd ook nationalistische gevoelens een belangrijke rol. Men verwachtte met behulp van de verspreidingskaarten een beter inzicht te krijgen in de karakteristieke culturele elementen en de eigenschappen van een bepaald volk en van de etnische verschillen daarbinnen. De vroegste ijveraar voor een volkskunde-atlas en tevens karakteristieke vertegenwoordiger van de richting die een nauw verband tussen cultuur, ras en volksstam veronderstelt, is Wilhelm Peßler. Al in 1907 pleit hij voor een omvattende 'Ethno-Geographie' waarin alle kenmerkende eigenschappen van een volk met betrekking tot lichaamsbouw, mentaliteit, taal en cultuur in kaart moeten worden gebracht⁸. Konkrete vormen nemen de plannen voor de Duitse volkskunde-atlas echter pas aan na de verschijning in 1926 van *Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden* van Aubin, Frings en Müller⁹. Dit werk trok de aandacht doordat het probeerde de verspreidingsgebieden van culturele verschijnselen met maatschappelijke factoren zoals culturele en economische centra, bestuurlijke gebieden, verkeerswegen en staatsgrenzen enz. in verband te brengen, en niet uitsluitend, zoals tot dan toe door Peßler c.s. was gedaan, met de woongebieden van germaanse stammen. De dynamiek van cultuurverschijnselen staat in dit boek centraal. Het is interdisciplinair opgezet: geschiedenis, dialectologie en volkskunde nemen ieder een deel voor hun rekening. In het dialectologische deel, geschreven door Theodor Frings, worden met behulp van een groot aantal dialectkaarten taalgrenzen, taalgebieden en het geografische verspreidingspatroon van enkele dominante factoren van taalverandering vastgesteld alsmede de oorzaken hiervan geanalyseerd. Het volkskundige gedeelte, geschreven door Josef Müller, is veel beperkter van opzet en leunt zwaar op de resultaten van de dialectgeografie. Het boek laat duidelijk de achterstand van de volkskunde op de dialectologie zien. Het is dan ook begrijpelijk dat het boek een stimulans vormde om naar het voorbeeld van de Duitse Dialectatlas ook voor de Duitse volkskunde een atlas samen te stellen. Zowel Aubin als Frings waren vervolgens actief betrokken bij de plannen voor de Duitse volkskunde-atlas. In 1928 kwam het tot de oprichting van een centraal bureau in Berlijn vanwaaruit het werk aan de Duitse volkskunde-atlas georganiseerd werd¹⁰. Men koos voor het systeem van correspondenten en vragenlijsten. Tussen 1930 en 1935 werden vijf vragenlijsten met 243 deels weer onderverdeelde vragen aan ca. 20.000 correspondenten in het gehele Duitse taalgebied uitgestuurd. De organisatoren wilden in korte tijd een beperkte hoeveelheid vragen stellen om een synchrone dwarsdoorsnede in de tijd te krijgen, waarin de antwoorden onderling vergelijkbaar zouden blijven. De keus van de vragen is in

belangrijke mate bepaald door de wens om op grond van de antwoorden kaarten met duidelijke grenzen en regionale verschillen te kunnen tekenen. Daarnaast heeft men zich gericht op oude, voor de Duitse cultuur karakteristieke verschijnselen die in het gehele Duitse taalgebied bekend zijn. Dus niet op modeverschijnselen die vaak nauwelijks geografische verschillen vertonen. De vragen hebben dan ook voor het merendeel betrekking op algemeen bekende en concreet waarneembare verschijnselen op het terrein van de feesten en gebruiken, de voeding, de landbouw en veeteelt en de huizen. Ze gaan niet in op hun functioneren. De vijfde en laatste vragenlijst verschilt echter aanmerkelijk van de vorige doordat de vragen niet gericht zijn op de geografische verspreiding van concreet waarneembare verschijnselen, maar op de meningen en interpretaties van het volk betreffende alledaagse zaken, zoals het uiterlijk en het gedrag van mensen en dieren. De opstellers van deze vragenlijst, A. Spamer en Eduard Wildhagen, zijn, anders dan hun voorgangers, direct uit op informatie over de mentaliteit van het volk¹¹.

De volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams-België

Het project van de Duitse Volkskunde-atlas trok in Duitsland en in andere landen sterk de aandacht¹², ook in Nederland. Er bestond echter in die tijd in Nederland nog geen instelling waar de volkskunde werd beoefend en die de mogelijkheden bezat om een atlasproject uit te voeren. De meeste stimulansen voor de studie van de Nederlandse volkskunde gingen in die tijd uit van het in 1922 opgerichte Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie, waarvan de sectie Folklore onder voorzitterschap stond van D.J. van der Ven¹³. Van der Ven, die ook bestuurslid van het Bureau was, organiseerde vanuit de sectie Folklore vanaf 1925 regelmatig Folkloredagen met lezingen van hemzelf en andere volkskundigen, hield in 1929 een cursus van enkele dagen in de volkskunde met inleidingen van bekende Nederlandse volkskundigen¹⁴, vertegenwoordigde het Bureau op wetenschappelijke congressen¹⁵ en was in die tijd in Nederland samen met Jan de Vries en J. Schrijnen het best op de hoogte van wat er zich in het buitenland op volkskundig terrein afspeelde. Zowel Van der Ven als De Vries beginnen vanaf 1929 te ijveren voor overheidssteun ten behoeve van een meer wetenschappelijke beoefening van de volkskunde. De Vries denkt daarbij aan de oprichting van een centraal instituut¹⁶. Van der Ven inventariseert een jaar later wat er in verschillende Europese landen door de overheid ten behoeve van het volkskundig onderzoek wordt gedaan en wil een voorbeeld nemen aan Duitsland en België waar rijks- en provinciale bureaus o.a. door middel van vragenlijsten gegevens verzamelen¹⁷. De wetenschappelijke verlangens nemen in 1933 concrete vorm aan in het plan voor een Nederlandse volkskunde-atlas. Stuwende kracht is weer Van der Ven die vanuit het Nederlands Nationaal Bureau voor Anthropologie

in 1933 en 1934 een achttal Folkloredagen op universiteiten en hogescholen organiseert om in de academische wereld belangstelling en steun hiervoor te krijgen¹⁸. De belangstelling blijkt zeer groot te zijn. In alle plaatsen worden indrukwekkende comités van aanbeveling opgericht waarin o.a. burgemeesters, hoogleraren en commissarissen van de Koningin zitting nemen¹⁹. Telkens houdt Van der Ven een inleiding over het atlaswerk en laat hij de fraaie verspreidingskaarten zien van de Duitse volkskunde-atlas die hij van Adolf Helbok, de directeur van de Zentralstelle des Atlas der deutschen Volkskunde en van Wilhelm Peßler van de Landesstelle te Hannover ten behoeve van deze dagen heeft ontvangen. Behalve het nationale belang van de Nederlandse volkskunde-atlas spreekt ook de voor die tijd wetenschappelijke exactheid van de toegepaste methode tot de verbeelding²⁰. Na de achtste bijeenkomst in Rotterdam op 3 maart 1934 worden de senaten van de universiteiten en hogescholen verzocht om afgevaardigden aan te wijzen voor een interacademiale commissie met als taak de volkskunde-atlas tot stand te brengen. Op 10 november 1934 wordt deze commissie geïnstalleerd²¹. Zij heeft haar taak niet kunnen volbrengen. Want op 12 november 1934, twee dagen na haar installatie, wordt in een buitengewone vergadering van de Afdeling Letterkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen de Volkskundecommissie, in feite een concurrerende commissie, formeel ingesteld²². Direct na afloop van deze vergadering komt deze Volkskundecommissie onder voorzitterschap van prof. Jos. Schrijnen, tevens lid van de Dialectencommissie, bijeen en besluit onmiddellijk een vragenlijst samen te stellen en uit te sturen. Schrijnen zou de vragenlijst zelf opstellen en tevens een inleiding tot de Nederlandse volkskunde-atlas schrijven. In dezelfde vergadering komt de verhouding van de Volkskundecommissie tot het Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie en de door deze opgerichte interacademiale commissie ter voorbereiding van de Nederlandse volkskunde-atlas ter sprake.

Het is duidelijk dat we hier niet met een toevallige samenloop van omstandigheden te maken hebben. Schrijnen moest niets hebben van het initiatief van het Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie waarin Van der Ven een dominante rol speelde, en van de interacademiale commissie met Jan de Vries aan het hoofd. Dit had verschillende oorzaken. In de eerste plaats wilde Schrijnen een nauwe band tussen de dialect- en de volkskunde-atlas. Al in 1930 pleitte hij in zijn *Nederlandsche volkskunde* voor het samenstellen van een "Atlas voor Volkskunde, liefst in verband met een Nederlandsche Taalatlas"²³. In de Dialectencommissie stelde hij op 13 maart 1933, kort na de aanvang van de reeks door Van der Ven georganiseerde Folkloredagen, voor om het Dialectbureau ook de volkskunde van Nederland te laten bestuderen. Verder was hij huiverig voor de sterke oriëntatie van zowel Van der Ven als De Vries op de Duitse volkskunde-atlas. Hij bracht dat ook in verband met de Duitse sympathieën van De Vries. Tenslotte was Schrijnens handboek *Neder-*

landsche volkskunde door De Vries zwaar bekritiseerd. Ook Van der Ven had zich over Schrijnens opvattingen over de volkscultuur in dit boek kritisch uitgelaten²⁴. Het kan dan ook geen toeval zijn dat er geen Folkloredag op de Universiteit van Nijmegen, waar Schrijnen hoogleraar was, gehouden is en dat van deze universiteit geen afgevaardigde in de interacademiale commissie zitting had genomen. De Volkskundecommissie bevond zich tegenover de Interacademiale commissie uiteraard in een gunstige uitgangspositie omdat ze kon beschikken over het correspondentennet van de Dialectencommissie en dus onmiddellijk vragenlijsten kon gaan uitsturen. De eerste vragenlijst werd nog in hetzelfde jaar verzonden en daarmee was de Interacademiale commissie in feite buiten spel gezet.

De wijze waarop de Nederlandse volkskunde-atlas tot stand is gekomen heeft grote consequenties gehad voor de opzet van het project. De Interacademiale commissie stond een nauwe samenwerking met buitenlandse volkskunde-atlassen, met name de Duitse volkskunde-atlas voor ogen en had daartoe de Duitse vragenlijsten als uitgangspunt willen nemen. De Volkskunde-commissie wilde waarschijnlijk mede als reactie hierop juist de nationale zelfstandigheid van de Nederlandse volkskunde-atlas accentueren²⁵. Bovendien had Schrijnen bezwaren tegen de Duitse volkskunde-atlas. Dit had gevolgen voor de vragen die gesteld werden.

De vragenlijsten

De Volkskundecommissie heeft, alvorens de eerste vragenlijst uit te sturen, niet een weloverwogen plan voor de Nederlandse volkskunde-atlas opgesteld. Men had ook teveel haast om de eerste vragenlijst uit te zenden. Maar ook daarna heeft ze niet een overzicht gemaakt van de onderwerpen die in kaart gebracht moesten worden. Pas in 1949 heeft ze 'in grote lijnen' een eerste plan opgesteld. Dit betekent niet dat de vragenlijsten volstrekt willekeurig tot stand kwamen en er geen enkele lijn in de ontdekken valt. De eerste jaren is de invloed van Schrijnen duidelijk merkbaar. Het lag natuurlijk voor de hand dat hij als initiatiefnemer en als enige volkskundige in de commissie de eerste vragenlijst opstelde en misschien ook de volgende. Hij ging hiervoor te rade bij zijn eigen handboek. Zowel de volgorde als de tekst van de vragen op de vragenlijsten 1 t/m 4 (1934-1938) sluiten nauw aan bij zijn handboek. De vragen betreffen voornamelijk onderwerpen uit de sfeer van het geloof en de gebruiken en wel speciaal die onderwerpen waarvan Schrijnen aannam dat ze relicten waren van universele of germaanse geloofsvoorstellingen. Hij was daarin het meest geïnteresseerd. Na de dood van Schrijnen in 1938 volgt, na een tijdelijk voorzitterschap van Jac. van Ginneken, J. de Vries hem als voorzitter op. Dat heeft direct gevolgen voor de inhoud van de volgende vragenlijsten. Deze zijn meer internationaal geïntereerd en bevatten regelmatig vra-

gen van de Duitse volkskunde-atlas. Zo zijn de vragen van vragenlijst 5 uit 1939 overgenomen van een internationale, door Skandinavische en Duitse volkskundigen opgestelde vragenlijst ten behoeve van een Europese volkskunde-atlas. De Vries was nauw betrokken bij dit internationale project dat door de politieke ontwikkelingen stil kwam te liggen²⁶. Daarnaast vormde de publikatie van de eerste 120 Duitse volkskundekaarten tussen 1937 en 1940 een concrete aanleiding om voor de Nederlandse volkskunde-atlas de betreffende vragen ook te stellen. Het voordeel van de overname van de Duitse vragen was, afgezien van de mogelijkheid tot vergelijking van de antwoorden, dat deze goed op hun bruikbaarheid voor de atlas waren getoetst. De vragenlijsten krijgen ook een gevarieerdere inhoud dan voorheen. Behalve naar geloofsvoorstellingen en gebruiken worden er o.a. vragen gesteld naar kinderspelen, liederen, dansen en naar materiële zaken zoals de wieg, de schovenstand, de rommelpot en het brood. Dat komt doordat op voorstel van De Vries in 1939 een adviserende subcommissie werd gevormd met een reeks van secties voor o.a. klederdrachten, volksfeesten en -gebruiken, volkslied en volksdans, kinderspel. In deze secties hadden allerlei deskundigen en geïnteresseerden zitting²⁷ die met suggesties voor vragen kwamen. Ik heb echter niet de indruk dat er in de periode waarin De Vries voorzitter van de Volkskundecommissie was (1939-1945) al volgens een bepaald plan werd gewerkt. Na de oorlog is er geen sprake meer van overname van de vragen van de Duitse volkskunde-atlas. De vragenlijsten bevatten voornamelijk vragen op het gebied van het volksgeloof, de gebruiken en de kinderspelen.

In 1949 beginnen de plannen voor de publikatie van de volkskunde-atlas een iets concretere vorm aan te nemen. Er waren al voor de oorlog verschillende verspreidingskaarten op basis van de vragenlijsten getekend. Men wilde graag naar analogie van de *Taalatlas voor Noord- en Zuid-Nederland* Vlaanderen bij het project betrekken en had daartoe al in 1939 contact met de Belgische Nationale Commissie voor Folklore gezocht. Na de oorlog werden de pogingen om ook in Vlaanderen vragenlijsten uit te doen sturen spoedig hervat. De deelname van Vlaanderen werd toen als een belangrijke voorwaarde voor de publikatie van de atlas beschouwd²⁸. Toen hierop in 1949 nog geen uitzicht bestond, besloot de Volkskundecommissie om de atlas tot Nederland te beperken. Hierdoor kwam er meer vaart in het werk. Direct werd in de commissie de vraag gesteld of “de volgorde der kaarten en de inhoud van de atlas al vaststaat”. Meertens antwoordde dat er een globaal plan bestond dat hij aan de commissieleden zou toesturen. Dit plan dat in grote lijnen de indeling van het handboek van Schrijnen volgt, bepaalt de komende jaren in belangrijke mate welke vragen er worden gesteld. Het accent ligt tot 1958 op het volksgeloof, omdat de eerste aflevering van de atlas hieraan gewijd zou worden en de vroegere vragen over deze thematiek op de eerste vragenlijsten

te globaal waren geformuleerd en dus opnieuw en gedetailleerder moesten worden gesteld.

In 1952 besloot de Vlaamse sectie van de Nationale Commissie voor Folklore om alsnog aan het atlasproject mee te doen. In enkele jaren werden in Vlaanderen de vragen gesteld die voor de eerste aflevering van de atlas noodzakelijk waren. Vervolgens werden ook onderwerpen afgevraagd die voor de volgende afleveringen gepland waren. De deelname van Vlaanderen aan de atlas heeft voor het verdere verloop van dit project grote gevolgen gehad. Zo werd de inhoud van de tweede en derde aflevering van de atlas door de Vlaamse inbreng drastisch gewijzigd. Een reeks Nederlandse kaarten betreffende sagenfiguren en -motieven die hiervoor was gepland, werd geschrapt omdat men in Vlaanderen over een veelvoud aan volgens de directe methode verzamelde gegevens beschikte. Dit leidde tot een grootscheepse actie in Nederland om volgens dezelfde methode door middel van regionale verzamelaars sagenmotieven te verzamelen²⁹. Op verzoek van de Vlaamse redacteur M. de Meyer werd een aantal kaarten over heiligenverering en bedevaarten opgenomen. Ook op de inhoud van de Nederlandse vragenlijsten is de Vlaamse invloed merkbaar. In aansluiting op in Vlaanderen verricht onderzoek worden er ten behoeve van de atlas vragen gesteld naar het aanroepen van heiligen en het doen van bedevaarten in verband met ziekten.

In 1959, vijftienvintig jaar na het uitzenden van de eerste vragenlijst, verschijnt de eerste aflevering van de atlas³⁰. Ze bestaat uit tien verspreidingskaarten zonder een verklarend commentaar. De samenstellers van de atlas hebben oorspronkelijk de hoop gehad dat op deze kaarten oude cultuurgebieden en cultuurgrenzen zichtbaar zouden worden. Zo vraagt S.J. Bouma in de Volkskundecommissie in 1949 of het bedoeling is om "aan de eigenlijke volkskundekaarten een algemene kaart van het land en enkele oriënterende kaarten (b.v. van de bisdommen) vooraf te laten gaan". Dit is inderdaad de bedoeling, antwoordt Meertens. Dat dit tenslotte niet is gebeurd, hangt waarschijnlijk samen met het feit dat de kaarten van de eerste, aan diverse spookverschijnselen gewijde aflevering van de atlas geen eenduidig beeld vertoonden en iedere gedachte aan oude cultuurgebieden de kop indrukten. Men zag in dat de kaarten voortaan vergezeld dienden te gaan van een verklarend commentaar. Het accent komt in de volgende drie afleveringen die in respectievelijk 1965, 1968 en 1969 verschijnen, dan ook steeds meer op het commentaar te liggen. Hierdoor verschuift het doel van de atlas in de loop der jaren van het presenteren van fraaie verspreidingskaarten naar de historische verklaring van de geografische verspreiding van cultuurverschijnselen. De verspreidingskaarten fungeren hierin meer als illustratie bij een historisch proces. Een logisch gevolg van deze verandering van doelstelling is het besluit van de Volkskundecommissie in 1968 om voortaan de kaarten met commentaar als afzonderlijke publikaties

te laten verschijnen en niet meer in de vorm van een atlas. In feite vormt dit besluit de doodsteek voor de oorspronkelijke opzet van het atlasproject³¹.

Hoewel de animo voor het atlasproject in de jaren '60 geleidelijk afneemt, gaat men gewoon door met het samenstellen en uitsturen van de vragenlijsten. Van 1958 tot 1968 richten de vragen zich in hoofdzaak op de kalenderfeesten en -gebruiken, de tweede rubriek van het atlasplan. In deze periode wordt een flink deel van de jaarkalender chronologisch afgewerkt. In 1968 krijgt het atlaswerk een nieuwe krachtige impuls van de kant van de Europese Volkskunde-atlas (EA). In dat jaar worden twee extra vragenlijsten uitgezonden over respectievelijk het oogstgereedschap en de dorsapparatuur, twee thema's die in het kader van de EA behandeld zouden worden. Dit atlasproject waarmee al voor de Tweede Wereldoorlog een begin gemaakt was³², werd in 1953 weer nieuw leven ingeblazen en nam op de eerste werkbijeenkomst in Zagreb in 1966 concrete vorm aan. Er werden toen drie onderwerpen vastgesteld, de ploeg, de dorsapparatuur en de jaarvuren die door de diverse aangesloten landen in kaart gebracht moesten worden³³. Op de volgende conferentie in Bonn in 1968 werd een reeks nieuwe onderwerpen vastgesteld. Aangezien het P.J. Meertens-Instituut actief bij dit project betrokken is, wordt in de komende jaren aan de meeste door de EA geplande onderwerpen een vragenlijst gewijd: het gereedschap voor het maaien van broodgraan en gras (1968 en 1972), het dorsen van graan (1968), het kerstgroen (1969), de oliën en vetten voor het bereiden van gerechten (1970), het dragen van lasten (1970) en drank bij de maaltijden (1986). Deze onderwerpen zijn niet toevallig overwegend materieel van aard. Men verwachtte namelijk terecht dat ze een duidelijker kaartbeeld zouden opleveren dan onderwerpen uit de sfeer van het geloof en de gebruiken. Deze laatste komen vaak slechts in een beperkt geografisch gebied voor of vertonen een verspreiding die primair sociaal bepaald is. Materiële zaken daarentegen, zeker die uit de sfeer van het boerenwerk, zijn door hun identieke functie onderling beter vergelijkbaar en komen door hun algemene karakter in een groter gebied voor³⁴. Men wilde op de Europese kaarten de situatie van voor de industrialisering weergeven, hetgeen samenhangt met de dominante belangstelling van het EA-bestuur voor de als statisch opgevatte pre-industriële cultuur³⁵. Hoewel de industriële revolutie niet in alle landen in dezelfde tijd zijn intrede heeft gedaan en het dus onmogelijk is om op basis van dit criterium een synchrone kaart te tekenen, werd om praktische redenen voor een bepaalde periode, die rond 1900, resp. tussen 1900 en 1920 gekozen. Dit heeft tot gevolg dat sinds 1968 op diverse vragenlijsten de correspondenten wordt gevraagd om de vragen voor deze perioden in te vullen. Op de eerste ten behoeve van de EA uitgezonden vragenlijst over de maaiapparatuur uit 1968 wordt gevraagd naar het gereedschap voor de komst van de maaimachine. Als de correspondenten de vragen in verband met hun leeftijd niet zelf konden beantwoorden, moesten ze een oudere zegspersoon zoeken die

dat wel kon. Het gebruik van zegspersonen was daarnaast ook nodig voor de vragen die betrekking hebben op het boerenbedrijf en die in het algemeen slechts door boeren- en landarbeiders beantwoord kunnen worden. Aangezien het inschakelen van zegslieden in principe voor ieder onderwerp waarover de correspondent onvoldoende informatie kan verschaffen, nuttig is, wordt sindsdien op vrijwel iedere vragenlijst de correspondenten de mogelijkheid geboden of zelfs geadviseerd om dit te doen. Overigens bevatten de vragenlijsten 1 tot 4 uit de jaren 1934-1938 ook al het advies om, met het oog op de geldigheid van de antwoorden voor de betreffende plaats, in geval van twijfel "andere betrouwbare personen" te raadplegen.

De EA is in de loop van de jaren '70 een langzame dood gestorven. Het is gebleven bij de publikatie in 1980 van de eerste aflevering, gewijd aan de jaarvuren³⁶.

Uit het thema voeding van de EA heeft zich in de loop van de jaren op het P.J. Meertens-Instituut een zelfstandig aandachtsveld ontwikkeld waaruit de vragenlijsten over de warme maaltijd (1976), de conserveringsmethoden (1978) en de zelfvoorziening (1985) zijn voortgekomen. De vragenlijsten over het broodgebruik (1974), beschuit en koek (1979) en bijzondere broodsoorten (1988) passen wel in dit aandachtsveld, maar vloeien voort uit de betrokkenheid van het Instituut bij de activiteiten van de Commissie Bakkerij Historie. Deze lijsten maken geen deel uit van een atlasplan, maar vormen een onderdeel van reeds lopende onderzoeksprojecten. Dit geldt ook voor de vragenlijsten over de indeling en inrichting van het woonhuis (1983) en de Scheveningse klederdracht (1987). Beide hangen samen met het boedelinventarisproject van het Instituut. Die over de Scheveningse klederdracht is alleen in Scheveningen aan een groep informanten toegestuurd.

De binding met onderzoek is in wezen ook aanwezig bij een aantal vragenlijsten die ten behoeve van onderzoekers van buiten het Instituut zijn uitgestuurd, namelijk die over de wan (1980), de tortelduif (1980), de vrijmetse-larij (1981) en over ratten en muizen (1982). Een vroeg voorbeeld hiervan is de vragenlijst over de spookhuizen (1947). Soms zijn slechts enkele vragen voor hen op de vragenlijst opgenomen zoals het branden van kaarsen op kerkhoven (1959).

Daarnaast zijn er ook telkens vragenlijsten uitgestuurd met als eerste doel het documenteren van bepaalde onderwerpen waarover geen of onvoldoende informatie beschikbaar was. Dit is o.a. het geval bij de vragenlijsten over het vrijen (1971), het huwelijk (1973), knikkeren (1975), openbare feesten (1977), verjaardag en naamdag (1987).

Een aparte groep vormen de vragenlijsten van het Woord en zaak-onderzoek. Dit onderzoek is voortgekomen uit de werkzaamheden aan de taalatlas op de afdeling Dialectologie van het P.J. Meertens-Instituut. Speciaal bij de bestudering van de terminologie van ambachtelijke gereedschappen, waarnaar

op de dialectvragenlijsten vaak is gevraagd³⁷, is een goede kennis van de constructie en het gebruik ervan noodzakelijk. Daarmee komt men op het terrein van de volkskunde. In 1963 werd daarom de subcommissie Woord en zaak opgericht, bestaande uit vertegenwoordigers van de Dialecten- en de Volkskundecommissie. De commissie stelde twee gedetailleerde vragenlijsten samen over dorsmethoden (1963) en maai- en hooimethoden (1965). Deze vragenlijsten werden in verband met hun technische karakter niet aan de gewone medewerkers toegestuurd, maar aan ter zake kundige medewerkers zoals leraren van lagere en middelbare landbouwscholen. Deze kregen een onkostenvergoeding voor iedere ingevulde lijst. Het was de bedoeling om op deze manier uit alle delen van het land een voldoende aantal goed ingevulde vragenlijsten te krijgen op grond waarvan verspreidingskaarten getekend zouden kunnen worden. Het aantal medewerkers bleef echter aan de lage kant. Ca. 40 medewerkers vulden rond 280 vragenlijsten in over de dorsmethoden en rond 150 over het hooien. Na het vertrek van de enige betaalde onderzoeker van de commissie in 1966 hield deze op te functioneren.

De medewerkers

Voor het invullen van de volkskundevragenlijsten behoefde in 1934 niet een apart medewerkersapparaat opgezet te worden, maar kon men direct gebruik maken van de correspondenten van het Dialectenbureau. Deze samenwerking is steeds zo gebleven. De meeste medewerkers vullen op vrijwillige basis zowel de dialect- als de volkskundevragenlijsten in. Bij de samenstelling en instandhouding van het medewerkersbestand is met het oog op de verspreidingskaarten uitsluitend gelet op een gelijkmatige geografische verspreiding van de medewerkers over het gehele land. Naar beroep, geslacht, leeftijd en sociale klasse zijn ze niet geselecteerd. Zij vormen dus geen representatieve doorsnede van de Nederlandse bevolking. Ook is er geen enkele relatie tussen het aantal medewerkers en het aantal inwoners van een plaats. Voor het opsporen van ruimtelijke verschillen is dit ook niet nodig. Voor het opsporen van sociale verschillen is deze samenstelling echter een nadeel. De samenstelling van het medewerkersbestand hangt nauw samen met het toevallige aanbod van mensen die dit soort werk willen en kunnen doen en met de gevoerde weravingsacties vanuit het Instituut. Uit een analyse van het medewerkersbestand in 1956 blijkt de grootste groep gevormd te worden door de hoofden der scholen en onderwijzers bij het lager onderwijs: bijna 32%³⁸. Dit is een rechtstreeks gevolg van een verzoek aan alle hoofden der scholen om medewerking te verlenen. Ook de groep academici en leraren is met ca. 14% oververtegenwoordigd.

Hetzelfde kan gezegd worden van de mannen (85%) en de leeftijdsgroep boven de 60 jaar die bijna 40% van de medewerkers uitmaakt. Uit een analyse

van het medewerkersbestand van 1957 door Voskuil blijkt verder dat deze groepen niet gelijkmatig over het land verdeeld zijn³⁹. In het noordoosten van het land bevinden zich relatief veel boeren onder de medewerkers, in het katholieke zuiden naar verhouding veel onderwijzers. Dit kan gevolgen hebben voor de beantwoording van de vragen zoals Voskuil aantoont.

Het aantal medewerkers en hun sociale samenstelling zijn in de loop van de jaren veranderd. Hun aantal lag de eerste jaren boven de 2.000, maar is geleidelijk teruggelopen tot minder dan de helft: ruim 900. Het aantal ingevulde vragenlijsten is echter gemiddeld ongeveer 75% gebleven. Bij sommige vragenlijsten is dit percentage om diverse redenen lager, bijvoorbeeld omdat het onderwerp slechts in bepaalde streken van het land of bij bepaalde groepen van de bevolking bekend is.

Indeling van de correspondenten volgens beroep (1956)

Hoofden van scholen en onderwijzers bij het L.O.	510
Kantoorbedienden, ambtenaren, administratief personeel, winkelbedienden	204
Landbouwers en veehouders	163
Academisch gevormden (met uitzondering van taalkundigen)	146
Huisvrouwen	138
Gemeentesecretarissen	102
Middenstanders	80
Personen zonder beroep	52
Vakarbeiders	41
Leraren met M.O.- opleiding (uitgezonderd taalleraren)	36
Academisch gevormde taalkundigen	29
Dorpsnotabelen zoals burgemeesters, dominees en pastoors	26
Scholieren M.O.	20
Fabrieksarbeiders	20
Landarbeiders	12
Taalleraren met M.O.- opleiding	12
Personen met artistieke beroepen	9
	<hr/>
	1600

Ook de samenstelling van het medewerkersapparaat heeft zich in de loop van de tijd gewijzigd. Zo blijkt uit de analyse van het bestand in 1988 o.a. dat het percentage onderwijzers, leraren en academisch gevormden van ca. 47% in 1956 is afgenomen tot 34%. Burgemeesters en gemeentesecretarissen bevinden zich helemaal niet meer onder de correspondenten. Er is daarentegen een

toename in de verzorgende, technische en administratieve beroepen die ca. 40% van het bestand uitmaken. Het percentage vrouwen is vergeleken met 1956 bijna verdubbeld tot ca. 28%. De leeftijdsgroep boven de 60 jaar is van 40% tot 47% toegenomen. Deze niet-representatieve samenstelling van het medewerkersbestand heeft uiteraard consequenties voor de waarde van de antwoorden.

De verspreiding van de medewerkers van het P.J. Meertens-Instituut in Nederland en België op 1 januari 1988. De Belgische medewerkers vullen alleen de vragenlijsten van de afdeling Dialectologie in.

De waarde van het vragenlijstmateriaal

Aan de medewerkers is in de eerste jaren steeds gevraagd om antwoorden die voor hun hele woonplaats of streek geldig zijn en niet om zuiver individuele antwoorden. Vaak beginnen de vragen met “Kent men in uw plaats...” of woorden van gelijke strekking. De ‘Aanwijzingen voor het invullen van de vragenlijst’ uit 1939 bevatten o.a. het volgende advies:

“Indien een gebruik slechts bij een bepaalde bevolkingsgroep (Protestanten, Rooms-Katholieken, Joden, fabrieksarbeiders, kleine burgerij, enz.) bekend is, gelieve men dit aan te duiden. Zonder nadere aanduiding nemen wij dus aan, dat het bedoelde gebruik algemeen bekend is, voor zoover het platteland betreft onder de boeren, voor zoover de steden betreft onder de burgerij.”

De tweedeling boeren/burgers is natuurlijk nogal grof. Ze hangt samen met de opvatting van de samenstellers van de atlas dat de oude gebruiken die men in kaart wilde brengen, het best bij de boerenbevolking bewaard waren. Men interesseerde zich in wezen alleen voor de boeren. Hoewel de correspondenten in de beantwoording van de vragen zelf nauwelijks enige sociale nuancering hebben aangebracht, moeten we hun antwoorden toch niet steeds als exclusief geldend voor hetzij boeren, hetzij burgers opvatten. Een dergelijke scheiding is veel te streng. Ook wat deze groepen zelf betreft moeten we er niet van uitgaan dat de antwoorden voor vrijwel iedereen binnen beide groepen gelden. Deze zijn immers niet homogeen van samenstelling en niet steeds scherp van elkaar te onderscheiden.

Voor een juiste waardering van de antwoorden dient men verder te bedenken dat de correspondenten niet altijd een compleet inzicht in de sociale en culturele verschillen in hun woonplaats gehad zullen hebben. Zelfs voor de beantwoording van de vraag of een verschijnsel wel of niet in een plaats voorkomt, speelt dit al een rol. Bij feesten en rituelen die zich in het openbaar afspelen, bijvoorbeeld een Sint Maartensoptocht, zal het vrij gemakkelijk zijn om vast te stellen of deze wel of niet in de woonplaats voorkomen. Moeilijker wordt dit echter bij niet direct waarneembare culturele verschijnselen, bijvoorbeeld in de huiselijke sfeer of bij geloofsopvattingen. Het risico ontstaat dan dat de correspondent het antwoord baseert op zijn eigen culturele situatie en beperkte inzicht in de plaatselijke verschillen. Alleen raadpleging van een representatieve groep in een plaats zou een betrouwbaar antwoord garanderen. In de praktijk is dit niet gebeurd. Dit verklaart waarom verschillende medewerkers in een plaats soms tegenstrijdige antwoorden kunnen geven. Hoewel de antwoorden op de eerste vragenlijsten pretenderen voor de gehele woonplaats van de correspondent te gelden, moet men er dus rekening mee houden dat ze niet voor de gehele woonplaats, maar slechts voor het sociale milieu van de correspondenten gelden. Dit geldt zelfs voor kleine plaatsen. Zo wordt op vragenlijst 1 (1934) de vraag over het voorkomen van het dwaallicht voor tal van kleinere plaatsen zowel positief als negatief beantwoord. Ook over een concreter verschijnsel zoals de kerstboom in het huisgezin (vragenlijst 1) lopen de antwoorden herhaaldelijk per plaats uiteen. De verschillen hebben betrekking op het al dan niet voorkomen van de kerstboom, op het sociale milieu en vooral op het jaar dat de kerstboom in de woonplaats van de correspondenten is

geïntroduceerd. Naar dit laatste wordt op de vragenlijst expliciet gevraagd. Verschillen van vijftig jaar zijn geen uitzondering.

Echter, ook wanneer niet expliciet naar een precieze datum wordt gevraagd, blijft de datering van de antwoorden problematisch. Al vanaf de eerste vragenlijst wordt er bij de correspondenten op aangedrongen onderscheid te maken tussen nog bestaande en in de herinnering voortlevende verschijnselen:

“Men lette er vooral op, of een gebruik of volksvoorstelling, waarnaar gevraagd wordt, nog bestaat, *of nog slechts in de herinnering voortleeft*. In dit laatste geval gelieve men te vermelden, wanneer ongeveer het gevraagde uitstierf, en of er nog sporen van zijn overgebleven. Waar men twijfelt, raadplege men andere betrouwbare personen.”

Dergelijke algemene adviezen worden echter in de praktijk snel vergeten. Wanneer men precies wil weten of een gebruik nog bestaat of bestaan heeft dan moet daar op z'n minst in de vragen zelf expliciet naar geïnformeerd worden. Dat is bij de meeste vragenlijsten niet gebeurd. De datering van de antwoorden moet daarom steeds met de nodige voorzichtigheid bekeken worden. Actuele waarnemingen en herinneringen kunnen wel eens door elkaar lopen.

Het inzicht dat een correspondent nauwelijks in staat is om de vragen op een voor zijn woonplaats representatieve wijze te beantwoorden en dat zijn antwoorden een sterk individueel stempel kunnen dragen, leidt in de jaren '60 tot een grotere aandacht voor de persoonlijke gegevens van de correspondenten en/of hun zegslieden. Behalve naar het beroep worden voortaan meestal ook vragen gesteld naar o.a. leeftijd, godsdienst, geboorteplaats en naar beroep en woonplaatsen van de ouders. Er wordt ook steeds meer gevraagd om een antwoord te geven dat alleen voor de eigen situatie geldt. Zo wordt op de vragenlijst uit 1983 over de indeling en inrichting van het woonhuis in de periode 1918-1930 de correspondenten gevraagd alleen het huis te beschrijven waarin ze zijn grootgebracht.

De vragenlijsten waren primair bedoeld als materiaalbasis voor het tekenen van verspreidingskaarten. Hiervoor was het in wezen slechts nodig om te weten of verschijnselen wel of niet in een plaats voorkomen. Voor de verklaring van een kaartbeeld is het echter van groot belang om inzicht te krijgen in historische veranderingsprocessen, in de context waarin een verschijnsel functioneert en in het soort mensen dat er bij betrokken is. Hoewel het onmogelijk is om via vragenlijsten over deze aspecten precieze informatie te verkrijgen, is, zoals hierboven aangegeven, daartoe op de recentere vragenlijsten wel vaak een poging gedaan, hetgeen de bruikbaarheid van de gegevens ten goede is gekomen. Eenmaal, bij de vragenlijst over de huwelijksgebruiken (1973), is om dezelfde redenen ook een poging gedaan om de medewerkers, in plaats van de beantwoording van afzonderlijke vragen, zelf een aaneengesloten verhaal over het betreffende onderwerp te laten schrijven. Dit gebeurde naar het

voorbeeld van de door het Archiv für westfälische Volkskunde in Münster opgestelde vragenlijsten. Het voordeel van de daar toegepaste methode is dat de gegevens door de medewerkers in een verband worden geplaatst waardoor een samenhangend beeld van de werkelijkheid wordt gecreëerd⁴⁰. Hoewel dit vragenlijstexperiment een verzameling fraaie beschrijvingen van concrete huwelijksluitingen opleverde, bleken vele medewerkers niet in staat om dergelijke beschrijvingen op te stellen en is deze methode later niet meer toegepast.

Met het oog op de beperkingen van het vragenlijstmateriaal is het stellen van aanvullende schriftelijke vragen aan de correspondenten direct nadat de lijsten zijn ingestuurd en het maken van interviews een noodzakelijke volgende stap. De interviews vormen het middel bij uitstek om de antwoorden in een maatschappelijke context te plaatsen. Bij een aantal vragenlijsten op het gebied van de voeding en de landbouwgereedschappen is dit gebeurd. Bij de meeste lijsten is die stap achterwege gebleven omdat de antwoorden niet onmiddellijk na binnenkomst wetenschappelijk bewerkt konden worden.

Het vragenlijstmateriaal kan in het onderzoek van de Nederlandse cultuur dus een waardevol, aanvullend hulpmiddel zijn. In de eerste plaats biedt het een grote hoeveelheid informatie over onderwerpen en aspecten van onderwerpen waarover in de literatuur vaak slechts incidenteel of helemaal geen gegevens te vinden zijn.

Omdat de correspondenten gelijkmatig over het gehele land verspreid zijn en hun antwoorden in de korte tijd van ruim een jaar ingestuurd worden, biedt het materiaal verder een redelijk betrouwbaar, synchroon beeld van de geografische verspreiding van culturele verschijnselen. In dit opzicht vormt het een unieke aanvulling op de literaire en andersoortige gegevens die doorgaans niet gelijkmatig over het land verspreid zijn en daardoor geen nauwkeurig beeld van de verspreiding in de ruimte opleveren. Verder verschaffen de antwoorden, vooral die op de latere vragenlijsten, vaak ook inzicht in de sociale verschillen in verband met culturele verschijnselen. De verspreidingskaarten die op basis van dit materiaal getekend kunnen worden, bieden niet meer maar ook niet minder dan een geografisch redelijk betrouwbare momentopname in een permanent historisch proces. Ze stellen de onderzoeker hierdoor enerzijds voor de onvermijdelijke vraag naar de verklaring van het kaartbeeld, anderzijds bevatten ze ook vaak aanknopingspunten voor een gedetailleerdere reconstructie van het ontwikkelingsproces dan alleen op basis van historische gegevens mogelijk is. Voor het aanbrenge van historisch reliëf biedt het vragenlijstmateriaal echter slechts in beperkte mate betrouwbare informatie die in ieder geval niet verder terugreikt dan de jeugd van de correspondenten. Wil men verder in de tijd terug dan zal een beroep gedaan moeten worden op andere bronnen.

In de Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams-België zijn in totaal dertig verspreidingskaarten gepubliceerd⁴¹. De in kaart gebrachte verschijnselen vertonen vaak een sterk regionaal gedifferentieerde verspreiding, die er echter op iedere kaart weer anders uitziet. Zo vormen op de kaart van de middelen tegen de roos (kaart 14) de westelijke provincies samen met Noord-Brabant en Limburg een aaneengesloten gebied. Op de kaart van de waterschrik (kaart 19) vormen Holland, Utrecht en delen van Gelderland en Overijssel een geheel tegenover Zeeland, Noord-Brabant en Limburg. Op de laatste kaart laten zich binnen deze twee grotere gebieden weer diverse waterschrikken met een klein verspreidingsgebied onderscheiden. Een enkele keer markeert de staatsgrens met België twee verspreidingsgebieden (kaart 11: de offers voor mooi weer). Soms ook komen de verschijnselen verstrooid over het gehele land voor. Een algemeen patroon kan op basis van deze kaarten vooralsnog niet vastgesteld worden. Dit wordt uiteraard nog eens extra bemoeilijkt door het feit dat de kaarten onderwerpen betreffen die weliswaar onder het grote thema volksgeloof kunnen worden samengevat, maar onderling weer tot sterk van elkaar onderscheiden levensgebieden behoren waarop factoren van geheel verschillende aard kunnen hebben ingewerkt. De verklaring van het kaartbeeld kan alleen gevonden worden door de factoren op het spoor te komen die dit proces hebben bepaald. Bij ieder verschijnsel spelen weer andere factoren een rol⁴². Het accent is hierdoor, zoals gezegd, steeds sterker op de reconstructie van het proces komen te liggen, waardoor de idee van de volkskunde-atlas op de achtergrond is geraakt.

Ondanks de feitelijke beëindiging van het project van de Nederlands-Vlaamse volkskunde-atlas is men, aanvankelijk in het kader van de Europese Volkskunde-atlas, op het Instituut doorgegaan met uitzenden van vragenlijsten, het tekenen van verspreidingskaarten en het opstellen van verklarende commentaren. De resultaten zijn gepubliceerd in een reeks van studies van J.J. Voskuil over o.a. de broodconsumptie, het oogstgerei en het gebruik van koffie en thee, en van Jozien Jobse over het gebruik van oliën en vetten en de conservering van voedingsmiddelen, voornamelijk in de vorm van artikelen in het Volkskundig bulletin. Het vragenlijstmateriaal en de kaarten vormen hierin telkens het vertrekpunt voor sterk historisch gerichte studies. Daarnaast zijn er de laatste jaren in het Volkskundig bulletin studies verschenen waarin voornamelijk op basis van andere bronnen zoals kranten, boedelinventarissen, archivalia en literaire gegevens de innovatie en de verspreiding van diverse cultuurverschijnselen is onderzocht.

Al deze studies hebben niet direct geleid tot de ontdekking van, oude of recentere, cultuurgebieden en verspreidingspatronen. Wel hebben ze onze kennis vergroot van de factoren die de innovatie, de verspreiding en het verdwijnen en soms de herleving van een aantal culturele verschijnselen in het

verleden hebben bepaald. Die kennis is echter nog sterk gebonden aan de afzonderlijke, onderzochte culturele verschijnselen. Het onderzoek is tot nu toe ook steeds van het concrete cultuurverschijnselen uitgegaan. Bij alle individuele verschillen tekenen zich evenwel toch al bepaalde dominante verspreidingsfactoren en -patronen af. Zo blijken, althans in het verleden, het voedingspatroon en de regionale verschillen hierin in hoge mate bepaald te worden door de natuurlijke bodemgesteldheid en de aard en structuur van het agrarische bedrijfsleven in de verschillende gebieden van het land, de handels-economie in het westen en de meer op zelfvoorziening gerichte economie in het oosten van het land. De innovaties gaan meestal van het westen en van de steden uit en verspreiden zich in een vaak per regio verschillend tempo over de rest van het land. Dit verschil in tempo kan door tal van typisch regionale factoren bepaald worden. Moderne factoren zoals de opkomst van de voedingsmiddelenindustrie, nieuwe conserveringstechnieken (de diepvriezer) en het voedingsonderricht hebben een sterk nivellerende werking op de regionale verschillen gehad⁴³. Daarnaast hebben bij de introductie en verspreiding van voedingsmiddelen ook steeds de sociale verschillen tussen de diverse bevolkingsgroepen een rol gespeeld. De prijs van de produkten is hier van belang, maar ook de aan voedingsmiddelen toegekende ideële waarde en status-symboolfunctie. Dit geldt o.a. voor het gebruik van diverse broodsoorten, zoals wittebrood, bruinbrood en roggebrood, en van koffie en thee⁴⁴.

De krachten die op het terrein van de voeding werkzaam zijn, oefenen voor een deel ook op andere sectoren van de cultuur hun invloed uit. Afhankelijk van het onderwerp blijken echter telkens nieuwe factoren in het spel te zijn die weer een ander verspreidingspatroon opleveren. Terwijl de godsdienst slechts een beperkte invloed uitoefent op het voedingspatroon, wordt de feestcultuur er veel sterker door bepaald. De Hervorming heeft in de protestantse gebieden tot een aanzienlijke vermindering van de feesten geleid, niet alleen van de kerkelijke feesten. Tot in onze tijd werkt dat door. Het carnaval dat tot voor kort vrijwel uitsluitend in de katholieke gebieden werd gevierd, is hiervan slechts het bekendste voorbeeld. Anderzijds zien we bij de introductie van de kerstviering en de kerstboom in de negentiende eeuw de protestantse burgerij via de zondagsscholen een actieve rol spelen. Men kan dit zien als symptoom van een vriendelijker wordende houding van de burgerij en van de protestanten tegenover ritueel en (beschaafd) feestvieren. De kerstviering levert ook een vroeg voorbeeld op van de invloed van de dagbladers, met name van de commerciële reclame van de winkeliers hierin, op de verspreiding van cultuurgoederen. Vanaf 1842 adverteren Amsterdamse winkeliers in het Algemeen Handelsblad voor kerstgeschenken, vanaf 1844 vermelden ze in hun advertenties ook de versierde en verlichte kerstboom in hun zaak als trekpleister. De kerstadvertenties worden spoedig ook door winkeliers in Den Haag (1846), Rotterdam (1848) en Alkmaar (1851) in hun

plaatselijke kranten geplaatst⁴⁵. De kerstboom in de huisgezinnen komt in de negentiende eeuw nog vrijwel uitsluitend voor in de steden.

Ook bij de innovatie en verspreiding van andere cultuurverschijnselen spelen de steden een belangrijke rol. Hierbij kan nader onderscheid gemaakt worden tussen de grote en kleine steden en tussen de steden in het westen en die in de rest van het land. Zo worden bijvoorbeeld in de vorige eeuw de eerste dierenbeschermingsverenigingen in de steden in het westen van het land opgericht. In Noord-Brabant en Limburg komen ze voor de Eerste Wereldoorlog nog uitsluitend in de steden voor, en wel in de garnizoenssteden⁴⁶. Bij diverse verschijnselen wordt dit verspreidingspatroon in verschillende variaties aangetroffen, zoals o.a. bij de verenigingen tot veredeling van het volksvermaak⁴⁷, de Floraliaverenigingen⁴⁸ en de zondagsschoolverenigingen⁴⁹. Van de grote steden schijnt Amsterdam een belangrijke rol gespeeld te hebben bij de introductie van sporten in de negentiende eeuw. Stokvis spreekt van een kring van Amsterdamse 'heren' die via de jacht, paardrijden en andere sporten contacten hadden met de adel in de provincie en met de stedelijke burgerij⁵⁰. Het is aannemelijk dat ook op andere sectoren van de cultuur de uitstraling van Amsterdam aanzienlijk geweest is.

Door de ontwikkeling van de pers is de uitstraling van het westen en van de steden op de rest van het land in de loop van de negentiende en twintigste eeuw steeds sterker en grootschaliger geworden, waardoor de verspreiding van cultuurgoederen is versneld. Deze tendens is door de opkomst van radio en televisie nog versterkt⁵¹.

Niet alle innovaties volgen echter dit verspreidingspatroon. Er zijn ook tegengestelde ontwikkelingen. Het carnaval heeft zich vanuit Limburg en Noord-Brabant over het land verspreid⁵². Ook het fenomeen blaasmuziekvereniging heeft zich in de vorige eeuw het eerst in de zuidelijke provincies verspreid⁵³.

Het kan natuurlijk niet de bedoeling zijn dat het onderzoek zich beperkt tot het al maar reconstrueren van individuele verspreidingsprocessen van culturele verschijnselen en het inventariseren van alle factoren die hierbij een rol hebben gespeeld. Dit levert een weliswaar genuanceerd, maar tevens sterk versplinterd en zelfs chaotisch beeld van de cultuur op. Wiegmann, die voor Westfalen tot dezelfde conclusie komt, spreekt in dit verband van "los van elkaar staande gebouwen"⁵⁴. Daarom zal daarnaast ook onderzocht dienen te worden welke verspreidingsfactoren een meer algemeen karakter vertonen, in welke mate zij op de verschillende sectoren van de cultuur inwerken en in welke perioden en gebieden zij werkzaam zijn. Wiegmann pleit voor een herordening van de detailstudies naar dergelijke factoren en noemt als voorbeeld van zo'n factor de invloed van de kerk in de achttiende en negentiende eeuw in Westfalen op de verschillende terreinen van de cultuur⁵⁵. Wanneer men dergelijke dominante factoren als invalshoek neemt, zal een meer compleet en

samenhangend beeld van de cultuur het resultaat kunnen zijn. Deze benadering sluit de gedetailleerde bestudering van afzonderlijke verschijnselen uiteraard niet uit, maar zal daar juist dankbaar gebruik van moeten maken. Ze vormt een noodzakelijke aanvulling op de benadering via afzonderlijke culturele verschijnselen.

Ook voor dit soort onderzoek kan het vragenlijstmateriaal de nodige bouwstenen leveren.

Summary

---

*The ethnological questionnaires of the P.J. Meertens-Instituut.
Their purpose and their possibilities and limitations as a source*

Since 1934 the Department of Ethnology of the P.J. Meertens-Instituut sends every year a questionnaire on ethnological themes to some thousands of correspondents all over the country. Originally these questionnaires should provide the data for a Dutch ethnological atlas. The initiators hoped to detect old cultural influences and areas by means of the geographical distribution of cultural phenomena. The author describes the changing views on the nature of the distribution of culture and on the value of the questionnaire data. The ethnological studies that have made use of the data concentrate on special isolated themes and give a rather fragmented image of the cultural development in the Netherlands. He pleads therefore in addition to these studies to pay attention to the more general trends and influences which change culture.

- * Dit artikel verschijnt in vrijwel dezelfde vorm als inleiding in *De volkskunde-vragenlijsten 1-58 (1934-1988) van het P.J. Meertens-Instituut*. Ingeleid door A.J. Dekker, voorzien van een register door J.J. Schell (Amsterdam 1989). Deze publicatie bevat de letterlijke tekst van de vragenlijsten.
1. Hermann Bausinger, 'Zur Algebra der Kontinuität'. In: Hermann Bausinger und Wolfgang Brückner (Hrsg.), *Kontinuität? Geschichtlichkeit und Dauer als volkskundliches Problem* (Berlin 1969) 9-30 spec. 17. S. Erixon spreekt in 1951 nog slechts over drie dimensies, de geografische, de sociale en de historische: S. Erixon, 'Ethnologie régionale ou folklore'. *Laos 1* (1951) 9-19 spec.15.
  2. Ludwig Denecke (Hrsg.), *Circular wegen Aufsammlung der Volkspoesie*. Facsimile der Ausg. Wien 1815. Mit einem Nachwort von Kurt Ranke (Kassel 1968).
  3. Richard Beitzl, 'Wilhelm Mannhardt und der Atlas der deutschen Volkskunde'. *Zeitschrift für volkskunde* 42 (1933) 70-84; Ingeborg Weber-Kellermann, *Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts. Auf Grund der Mannhardtbefragung in Deutschland von 1865* (Marburg 1965).
  4. Wilhelm Mannhardt, *Antike Wald- und Feldkulte aus nordeuropäischer Überlieferung*. (Wald- und Feldkulte II) (Berlin 1877). Vorwort, xxix-xxx.
  5. Günter Wiegmann, 'Ertrag und Aufgaben volkskundlicher Kulturraumforschung'. In: H.L. Cox und Günter Wiegmann (Hrsg.), *Volkskundliche Kulturforschung heute*. Beiträge eines internationalen Symposiums in Bonn vom 21. bis 24. April 1982 (Münster 1984) 1-12.
  6. Zie voor de invloed van de dialectgeografie op de volkskunde: Heinrich L. Cox, 'Wechselseitige Beziehungen zwischen Dialektologie und thematischer Kartographie in der deutschen Volkskunde'. In: *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung* I,2 (Berlin/New York 1983) 1579-1597; Gerda Grober-Glück, 'Die Leistungen der kulturmorphologischen Betrachtungsweise im Rahmen dialektgeographischer Interpretationsverfahren'. In: *Idem* I,2, 92-113.
  7. Zie voor de voorgeschiedenis: P.J. Meertens, 'Vijfentwintig jaar Dialectbureau'. *Mededelingen der Centrale commissie voor onderzoek van het Nederlandse volkseigen* 7 (1955) 4-12.
  8. W. Peßler, 'Plan einer großen deutschen Ethno-Geographie'. *Kölnische Zeitung* 8 Juni 1907.
  9. Hermann Aubin, Theodor Frings en Josef Müller, *Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden. Geschichte, Sprache, Volkskunde* (Bonn 1926).
  10. Zie de inleiding van Matthias Zender in *Atlas der deutschen Volkskunde*. Neue Folge. *Erläuterung über den Karten 1-36 I* (Marburg 1959) 3-16; zie ook Arthur Hübner, 'Der Atlas der deutschen Volkskunde'. *Zeitschrift für Volkskunde* 39 (1930) 1-16 spec. 5; Herbert Schlenker, *Methodische und technische Grundlagen des Atlas der deutschen Volkskunde* (Berlin 1934).
  11. Zie voor de motivering van hun vragen: *Vorschläge für 150 Fragen zum Abschluß des Frageplanes des Atlas der Deutschen Volkskunde* (Berlin 1933) 94-107. Dit bevat ook het voorstel van John Meier en A. Helbok dat voor een deel in vragenlijst 4 is overgenomen.
  12. Tussen 1928 en 1937 verschenen hierover ca. 300 publicaties: Erich Röhr, 'Das Schrifttum über den Atlas der deutschen Volkskunde. (Von der Aussendung der ersten Fragebogen bis zum Erscheinen der ersten Kartenlieferung)'. *Zeitschrift für Volkskunde* 47 (1937) 52-86.
  13. Zie over hem: *Dirk Jan van der Ven 1891-1973. Biografie en bibliografie*. Samengesteld door E. van der Ven-ten Benschel (Luntenen 1978). Zie voor de werkwijze van Van der Ven: J.J. Voskuil, 'Het tijdelijke met het eeuwige verwisseld, of: op de klank van de midwinterhoorn de eeuwigheid in'. *Volkskundig bulletin* 7 (1981) 1-50.
  14. Een verslag van deze cursus is afgedrukt in *Mensch en maatschappij* 5 (1929) 261-280.
  15. Van der Ven en zijn vrouw hielden op de internationale conferentie voor volkskunst te Rome in 1929 beiden een lezing over de volksdans: 'De internationale conferentie voor volkskunst te Rome. 25-31 October 1929'. *Mensch en maatschappij* 6 (1930) p. 160-163.
  16. J. de Vries, 'Een dringende eisch'. *De Gids* 93 nr. 4 (1929) 84-102.

17. D.J. van der Ven, 'De folklore als wetenschap in Nederland'. *Mensch en maatschappij* 6 (1930) 457-475.
18. De folkloredagen werden tussen 6 februari 1933 en 3 maart 1934 gehouden in resp. Leiden, Utrecht, Groningen, Amsterdam, Wageningen, Tilburg, Delft en Rotterdam. Zie voor een verslag van deze bijeenkomsten *Mensch en maatschappij* 9 (1933) 471-473; 10 (1934) 78-80.
19. In de circulaire van het Nederlands Anthropologisch Bureau over deze folkloredagen staan hun namen vermeld.
20. Zo merkt volgens het verslag van de eerste bijeenkomst te Leiden Johan Huizinga in zijn inleidende rede het volgende op: "Het werk van de samenstelling van den Atlas der Nederlandsche Volkskunde ziet spr. als een prachtig voorbeeld van wetenschappelijke coöperatie, als een belangrijken stap in de richting van de exact-making der cultuurwetenschappen. Toevallig kennismakende met de werkzaamheden van de Zentralstelle des Atlas der deutschen volkskunde te Berlijn, werd spr. getroffen door de groote objectiviteit waarmede gegevens zijn verzameld en door de onmiskenbare waarde van het geheel voor de bestudeering van velerlei onderwerpen". (*Mensch en maatschappij* 9 (1933) 471). Ook de hoogleraar J.M.N. Kapteyn van de Groningse universiteit blijkt de Zentralstelle in Berlijn bezocht te hebben. (*Idem* 472).
21. In de commissie namen de volgende hoogleraren zitting: J. de Vries (Universiteit Leiden), A.J.P. van den Broek (Universiteit Utrecht), G. van der Leeuw (Universiteit Groningen), J.P. Kleiweg de Zwaan (Universiteit Amsterdam), J. Waterink (VU Amsterdam), N. Lansdorp (TH Delft), Th. Goossens (Handelshogeschool Tilburg), W.E. Boerman (Handelshogeschool Rotterdam) en T.J. Bezemer (LH Wageningen).
22. De Dialectencommissie had hiertoe al besloten in haar vergadering van 8 oktober 1934. Als leden had zij voorgesteld de heren Jos. Schrijnen (vz), D. van Blom, Jac. van Ginneken, J. Kalf en C.G.N. de Vooy.
23. Jos. Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde* I (Zutphen 1930) xv.
24. De Vries in twee recensies in *Mensch en maatschappij* 7 (1931) 380-382 en 9 (1933) 619-621; Van der Ven in zijn artikel 'De folklore als wetenschap in Nederland'. (*Mensch en maatschappij* 6 (1930) 457-475 spec. 471). De kritiek van De Vries kwam er op neer dat Schrijnen te onkritisch hedendaagse verschijnselen als 'heidens' of 'germaans' interpreteerde en dat hij niet goed op de hoogte was van de recente ontwikkelingen binnen de volkskunde. Meertens merkt in zijn levensbericht over Jan de Vries op dat het voor de hand lag "dat de autoritaire Schrijnen en de niet minder autoritaire De Vries na deze kritiek onmogelijk met elkaar zouden kunnen samenwerken". (P.J. Meertens, 'Jan de Vries'. *Volkskunde* 65 (1964) 97-113). Zie verder P.J. Meertens, 'Prof. dr. Jos. Schrijnen en de volkskunde'. *Eigen volk* 10 (1938) 93-104.
25. Uit de verslagen van de gesprekken die beide commissies enkele jaren met elkaar hebben gevoerd om de mogelijkheid van samensmelting te onderzoeken, blijkt duidelijk dat de Volkskundecommissie, met name Schrijnen, de verschillen in uitgangspunt kunstmatig groot hield. Een belangrijk praktisch probleem vormde de rol die Van der Ven, secretaris van de Interacademiale commissie, dan naast Meertens, de secretaris van de Volkskundecommissie, zou moeten spelen. Men wilde De Vries en Van der Ven buiten de commissie houden.
26. De vragenlijst van de International Association for European Ethnology and Folklore bevat 13 vragen betreffende resp. jaarvuren, kerstboom, ommegeangen, het elkaar slaan met twijgen, de laatste korenschoof, de huwelijksdag, doopfeest, wieg, dagelijks brood, dorsmethoden, namen van landbouwhuisdieren, onze-lieve-heersbeestje en dwaallicht. Het was de bedoeling dat er door Zuid- en Oosteuropese landen nog zeven vragen aan toegevoegd zouden worden. Zie voor de tekst van de vragen: 'Proposal for the projected questionnaire of the Association submitted by the secretariat'. *Folk-liv. Acta ethnologica et folkloristica europaea* 3 (1939) 103-104. De commissie die de vragen had opgesteld was op initiatief van Sigurd Erixon tijdens het eerste internationale volkskundecongres in Parijs (1937) ingesteld. Na de oorlog nam Erixon in 1953 de draad weer op.
27. Zie voor de samenstelling van deze subcommissie het Verslag van de Volkskunde-commissie over 1939.
28. Meertens schrijft in een brief aan K.C. Peeters naar aanleiding van diens benoeming tot docent in de volkskunde te Leuven dat de Volkskundecommissie de atlas niet wil publiceren zonder de Vlaamse gegevens. In het jaarverslag van de volkskundecommissie over 1946 wordt gemeld dat wegens het ontbreken van Vlaamse gegevens het tekenen van nieuwe kaarten is stopgezet.

29. Zie over deze kwestie het voorwoord van J.J. Voskuil in *Volksverhalen uit Gooi- en Eemland en van de westelijke Veluwe*. Verzameld door E. Heupers (Amsterdam 1979) 7-19.
30. Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams-België. Samengesteld door P.J. Meertens en Maurits de Meyer. Commentaar Afl levering 1. Met medewerking van O.Veltman, H. de Visser en J.J. Voskuil (Antwerpen/Amsterdam 1959).
31. Deze ontwikkeling wordt beschreven door A.J. Dekker, "Een oefening in zindelijk denken". Bij het afscheid van J.J. Voskuil'. *Volkskundig bulletin* 14 (1988) 4-23.
32. Zie noot 25 en 26.
33. Zie over de opzet en het mislukken van de Europese Volkskunde-atlas: J.J. Voskuil, 'De eerste aflevering van de Europese Atlas. En de laatste?'. *Volkskundig bulletin* 8 (1982) 180-194; H.L. Cox, 'De Etnologische Atlas van Europa en de aangrenzende landen: alleen een generatieconflict?'. *Volkskundig bulletin* 14 (1988) 25-44.
34. Zie hierover Günter Wiegelmann, 'Die räumliche Methode in der Geräteforschung'. In: *Arbeit und Volksleben. Deutscher Volkskundekongress 1965 in Marburg* (Göttingen 1967) 140-145.
35. Voskuil, (zie noot 32), 181-184; Cox, (zie noot 32), 30-37.
36. Matthias Zender (Red.), *Die Termine der Jahresfeier in Europa. Erläuterungen zur Verbreitungskarte. I* (Forschungen zum Ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer) (Göttingen 1980). Zie ook noot 30.
37. Vragenlijsten met register (1931-1958) (Amsterdam 1960). Ook na 1958 bevatten de dialectvragenlijsten regelmatig vragen over volkskundig interessante zaken.
38. Zie voor een analyse van het medewerkersbestand: Jo Daan en P.J. Meertens, *Toelichting bij de taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* (Amsterdam 1963) XI-XVI.
39. *Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams-België. Commentaar bij kaart 30*: J.J. Voskuil, 'Het ophangen van de nageboorte van het paard' (Antwerpen/Utrecht 1969) 17-20.
40. In Münster deed men dit weer naar het voorbeeld van het volkskunde-archief in het Zweedse Lund. Wil men deze methode met succes toepassen dan zullen de medewerkers hierop geselecteerd moeten worden. Desondanks levert ook deze methode allerlei problemen op. Zie hierover Dieter Sauer mann, *Volkskundliche Forschung in Westfalen 1770-1970 I* (Münster 1986) 114-124.
41. P.J. Meertens geeft in zijn inleiding tot de eerste aflevering van de atlas een overzicht van de tot dan toe in de literatuur verschenen Belgische, Nederlandse en regionale volkskundige verspreidingskaarten (11-13).
42. Zie hierover J.J. Voskuil, 'De beperkingen van de geografische methode'. *Volkskundig bulletin* 10 (1984) 111-125.
43. J. Jobse-van Putten, "Met nieuwen tijd, komt nieuw (w)eten". Invloed van het voedings-onderricht op de Nederlandse voedingsgewoonten, ca. 1880-1940'. *Volkskundig bulletin* 13 (1987) 1-29; *Idem*, Van pekelvat tot diepvrieskist (in druk).
44. Zie over de verschillende broodsoorten: J.J. Voskuil, 'De weg naar luilekkerland'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983) 460-482; over de koffie en thee: *idem*, 'De verspreiding van koffie en thee in Nederland'. *Volkskundig bulletin* 14 (1988) 68-93.
45. A.J. Dekker, 'De opkomst van kerstboom en kerstviering in Nederland (ca. 1835-1880)'. *Volkskundig bulletin* 8 (1982) 129-179.
46. C.A. Davids, 'Aristocraten, juristen, financiers en feministen. Het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers in Nederland vóór de Eerste Wereldoorlog'. *Volkskundig bulletin* 13 (1987) 157-200 spec. 172. Davids brengt dit in verband met de aanwezigheid van concentraties niet-katholieke militairen, waarvan verscheidene officieren bestuursfuncties in de plaatselijke afdelingen bekleedden.
47. John Helsloot, 'Sint-Nicolaasfeesten in Goes, 1868-1892. Afspiegeling van de verhouding tussen de gegoede stand en de burgerij'. *Volkskundig bulletin* 13 (1987) 201-249.
48. John Helsloot, "Door bloemen tot beschaving". Floralia-tentoonstellingen in Nederland 1871- ca. 1900'. *Volkskundig bulletin* 14 (1988) 133-158.

49. J.F. Nagelkerke Jr., *Beginnen bij 't begin. Een eeuw zondagsschoolarbeid in Nederland weerspiegeld in de geschiedenis van de Nederlandsche Zondagsschool Vereniging*. Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van deze vereniging bestudeerd en beschreven (Amsterdam 1966).
50. R. Stokvis, *Strijd over sport. Organisatorische en ideologische ontwikkelingen* (Deventer 1979), 17.
51. Een handig overzicht van de regionale verschillen op tal van gebieden, o.a. godsdienst, communicatiemiddelen, economie, demografie bevat de publicatie van Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen 1988).
52. J. Helsloot, 'De verspreiding van carnaval in Nederland na 1945. Enkele voorlopige veronderstellingen'. In: *Carnaval: niet van gisteren..!* ('s-Hertogenbosch 1981) 27-55.
53. Te verschijnen artikel R. Fassaert.
54. "Bisher war es meist üblich, nach Sachgruppen vorzugehen. Der eine Autor behandelte Haus und Wohnen, der andere die Volkskunst, der dritte Jahresbräuche usw., je nach dem eigenen Forschungsschwerpunkt. Dabei liegt es nahe, daß jeweils getrennte "Gebäude" entstehen, ohne eingeplante Verzahnungen." (Günter Wiegmann, 'Regionalstrukturen in der westfälischen Volkskultur: Ergebnisse und neue Ansätze'. *Westfälische Forschungen* 37 (1987) 99-104 spec. 101).
55. *Idem*.